

УДК 94 (477) (092)

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ У СОЦІАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО*Зінаїда Священко*

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Україна, 20300, м. Умань, вул. Тичини, 58
e-mail: szv09@meta.ua

Економічною причиною Української національної революції під проводом Богдана Хмельницького було земельне питання. Упродовж другої половини XVI і першої половини XVII ст. українські селяни вдавалися до різних форм соціального протесту: від втеч в інші повіти і до збройних виступів проти існуючої системи землеволодіння. У поєднанні з наростаючою козацькою боротьбою вони становили передумову та складову широкого козацько-селянського руху кінця XVI та першої половини XVII ст.

На початок революції 1648 р. усі без винятку групи селян України мали підстави для невдоволення своїм становищем. Свою ненависть селяни спрямовували проти польських поміщиків, шляхтичів, громили їхні маєтки, садиби. Польські поміщики і шляхта намагалися рятуватися втечею в етнічні польські землі. Їхні землі захоплювали селяни. Хоча головним у 1648-1649 рр. для селян України було завдання збройним шляхом звільнити землі України від польської влади.

Проблемам українського державотворення періоду національно-визвольної революції другої половини XVII ст. та пов'язаній з ними аграрній політиці присвячено чимало досліджень. Серед них праця Д. Дорошенка, в якій історик побіжно зупиняється на селянській проблемі політики Б. Хмельницького [5, с. 126-128]. Питання економічного потенціалу українських земель у часи творення Української козацької держави, економічних наслідків Визвольної війни розглядаються у низці публікацій А.Г. Морозова [11; 12]. Так, зокрема, важко не погодитись з думкою вченого про те, що «цілий ряд сюжетів економічного звучання... належного місця ...ще не займають» [12, с. 39]. З'ясуванню найважливіших аспектів внутрішньої політики гетьмана як у ході Визвольної війни, так і по її завершенню, визначенню комплексу суспільних чинників, що зумовлювали еволюцію внутрішньополітичної діяльності Богдана Хмельницького, присвячений науковий доробок В.А. Смолія та

В.С. Степанкова [13-15]. Політика Б. Хмельницького у господарській сфері, у контексті розвитку економічних зв'язків між Лівобережжям і Правобережжям у другій половині XVII ст. стала предметом наукового аналізу В.М. Мельниченка [10].

О.І. Гуржій, розкриваючи суспільно-політичні фактори формування гетьманської політики щодо селянства, слушно зазначає «...Б. Хмельницький опинився на роздоріжжі і, з одного боку, він надавав значні пільги і маєтки своїм прихильникам – шляхтичам, старшині, духовенству, а з другого боку, не міг не рахуватися з вимогами мас і обмежував швидке зростання латифундій» [4, с. 126]. Характеристику соціально-економічного становища українських земель у період, що досліджується, знаходимо в окремих працях В. Борисенка [1; 2].

Крім спеціальних праць з історії національно-визвольної революції другої половини XVII ст., в яких висвітлюється політика Б. Хмельницького щодо українського селянства, у 90-х рр. XX ст. з'являються узагальнюючі роботи з історії економічної думки України. У них, хоча й оглядово та схематично, знаходять відображення окремі сюжети соціальної політики гетьмана [3; 7; 8; 9]. Однак, не всі питання вказаної проблеми з'ясовані у повній мірі.

Метою пропонованого дослідження є з'ясувати суть селянського питання у соціальній політиці Б. Хмельницького, показати непослідовність і внутрішні суперечності у ставленні гетьмана до селян.

Надаючи великого значення консолідації суспільства в умовах збройного конфлікту з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький від самого початку Національної революції обрав гнучку та виважену лінію ведення соціальної політики. Сільське господарство було тоді основною формою життєдіяльності народу. Тому природно, що селянське питання з самого початку набрало значної ваги в економічній і соціальній політиці гетьманського уряду. Всупереч позиції значної частини ге-

неральної старшини, яка наполягала на негайному поверненні кріпосного права, Б.Хмельницький і його прихильники займали іншу позицію. Вони справедливо вважали, що без активної участі селянства неможливо позбутися влади Польщі, а тому виступали за те, щоб не допустити повернення на територію Гетьманщини найбільших землевласників – магнатів Потоцьких, Вишневецьких, Конецпольських та ін. [9, с. 269-270].

Після Корсунської перемоги гетьман звернувся до поспільства різних регіонів України з роз'ясненням причин і мети виступу Війська Запорозького та закликаючи «до себе в обоз під Білу Церкву на війну всіх, хто любить свою вітчизну й зичить їй добра». При цьому основна ставка, без сумніву, робилася на селянство як найбільш масовий і водночас знедолений суспільний прошарок. Утім, як вважають дослідники, піднімаючи селян на боротьбу, Б.Хмельницький мало переймався їхніми соціальними інтересами, які у принципі були для нього чужими, а отже розглядав їх не як рівноправного союзника, а лише як підпору козацтва [14, с. 183].

Революційний 1648 р. доценту знищив кріпосницькі відносини і селяни завоювали особисту свободу з правом земельної власності. Козацька старшина не мала змоги вживати до неї позаекономічний примус.

На стабільно підвідомчих гетьманському уряду теренах запанувала земельна власність різних рівнів. Верховним власником землі стала новостворена держава, розпорядчі права якої зосередив у своїх руках гетьман Б.Хмельницький. Найбільшими земельними власниками в Українській гетьманській державі стали православні монастирі, ідеологічна підпора гетьманського уряду. Нижчу ланку у земельній сфері становила земельна власність тієї дрібної шляхти, як польської, так й української, що стала на бік повсталого народу. Досить повільно та невпевнено формувалась земельна власність тієї козацької старшини, що не мала до революції спадкових прав на землю [1, с. 126].

Панівною формою земельної власності в Українській гетьманській державі стала козацька земельна власність, яка користувалась всенародним визнанням та урядовою підтримкою. В її основі лежала військова служба як у мирний, так і у воєнний часи. Право власності на землю завоювало і селянство, правда воно не було міцним і загальноновизнаним. Але в усіх спірних питаннях у земельних справах головним доказом селян у праві на

землю залишалось те, що земля здобута «козацькою шаблею». Цей постулат перетворився на народний звичай, що мав силу закону, і з ним мусив миритися й уряд. Українська держава не могла існувати без підтримки маси селянства, яке виступало рішучим противником відновлення як влади Речі Посполитої, так і реставрації колишніх порядків. За своєю питомою вагою і козацька, і селянська земельна власності були приблизно рівними, що зрівнювало і їх вплив на внутрішнє становище у державі [2, с. 46].

Земельна власність козаків, селян, міщан і молоді держави відкрила дорогу для утворення індивідуального селянського та козацького господарства, яке одразу ж проявило свої переваги над підневільною фільварковою системою.

До 1654 р. гетьман Б.Хмельницький проводив щодо селянства обережну політику. Поперше, він добре розумів життєву важливість для Української держави селянської підтримки у смертельному двобої з Річчю Посполитою, що чітко виявилось у його виступі на переговорах з польськими комісарами у лютому 1649 р., коли він заявив про те, що не відступить «від черні, бо то рука наш правая» [2, с. 46]. Подібної позиції щодо селянства Б.Хмельницький дотримувався надалі. Подруге, гетьманський уряд усіяко ухилявся від підтримки бажань землевласників і окремих старшин відновити попередню соціальну залежність селян.

Підтримуючи процес поновлення шляхетського землеволодіння та підданства селянства панам й урядникам, Б.Хмельницький діяв, однак, украй обережно. Зокрема, він не допускав відродження великих земельних володінь І.Вишневецького, М.Потоцького, А.Конецпольського й інших магнатів. Попри грізний тон універсалів, гетьман уникав масових репресій проти бунтівників. Прикметно, що видаючи охоронні універсали панам, він, як правило, не брав на себе зобов'язань гаранта виконання селянами повинностей і сплати податків. Магнати самі повинні були знаходити порозуміння з підданими, а оскільки їм заборонялося приїжджати до маєтків із загонами озброєних слуг, то цілком зрозуміло, що у них не було реальної сили, аби повернути тих до «послушенства». Окрім цього, шляхта мала постійно зважати на позицію місцевих органів влади, які, у переважній більшості випадків, підтримували селянство. Тому відомі приклади, коли навіть заможні пани шукали компромісу зі своїми підданими.

Наприклад, троцькин воєвода Микола Абрамович 22 червня звернувся з листом до мглинських і дроківських жителів, зауважуючи, що хоча їм випала «Божа воля» залишатися підданими, а не панами, все ж він пішов їм на поступки, не збираючи чиншу й меду, та зменшивши стацію з 11 до 1 злотих, а відтак прохав їх виплатити йому таку суму з диму та засіяти на зиму жито [14, с. 188].

Більшість дослідників вважають, що засадничі принципи урядової політики у селянському питанні були продиктовані не лише власне соціальними поглядами Б.Хмельницького та старшини, а й прямо залежали від характеру відносин із Річчю Посполитою та позицій її еліти. Адже, відповідно до умов Зборівського договору, в Україні передбачалося поновлення дореволюційної моделі соціально-економічних відносин. Відмова від виконання угоди означала б її розрив. Отже, щоб уникнути воєнних дій у несприятливий для козацької держави час, Б.Хмельницький мусив демонструвати якщо не щирю, то показову прихильність справі забезпечення інтересів шляхти та боротьби з бунтівним поспільством [14, с. 188].

Важливим аспектом соціальної політики гетьмана, що стосувалася статусу селянства, залишалося питання відкритості для нього козацького стану. Як зазначають дослідники, попри заходи, що проводилися з метою закріплення за козацтвом привілейованого становища та повернення селянства у підданство, все ж козацький стан залишався відкритим для селян. Б.Хмельницький відхилив домагання польського уряду вилучити селян із реєстру. Враховуючи потенційну загрозу поновлення воєнних дій, Б.Хмельницький убачав у селянах, котрі хотіли стати козаками, найближчий резерв поповнення війська і тому набирив загопи бажаючих воювати.

Після укладення наприкінці вересня Білоцерківського договору селянське питання знову стало найскладнішим і найголовнішим у соціальній політиці Б.Хмельницького. Адже щонайменше 110-120 тис. осіб (більшість із них становили селяни), котрі брали участь у воєнних діях, а відтак претендували на козацький статус, позбавлялися цієї перспективи та мали повернутися у підданство. Крім цього, знову ж, як і після Зборівського договору, уряд повинен був дбати про реставрацію дореволюційної системи соціально-економічних відносин. Гетьман вдався до обережної політики маневрування, намагаючись уникнути збройного протистояння з по-

козаченим поспільством. Надзвичайно неохоче він роздавав універсали магнатам і шляхті про «послушенство» підданих, хоча цього домагалися А.Кисіль та інші польські сановники, які були переконані, що можна було б запобігти заколотам «черні», якби гетьман «щиро хотів вчинити безпеку приїзду пана до своїх маєтків, кожен би зміг тоді втихомирити це дике звірство своїх підданих» [14, с. 190].

Отже, зумівши піднятися над світоглядом свого стану, гетьман зрозумів основне – неможливість поновлення в умовах розгортання революції традиційної для попереднього часу системи соціально-економічних відносин, відтак знайшов у собі і мужність, і мудрість визнати всі глибокі зрушення, що сталися у суспільстві у тому числі і завоювання селян. Ішлося, насамперед, про ліквідацію великого та середнього землеволодіння (за винятком монастирського фільваркового господарства, кріпацтва, панщини й майже всього комплексу податків, повинностей і поборів, що склався на 1648 р.); здобути прав власності (розділеної з державою) на землю й сільськогосподарські угіддя, особистої свободи, права вступу до козацького стану тощо. Відбувався грандіозний переворот, за якого селяни (як і козаки) отримали можливість вільно володіти, користуватися та розпоряджатися усім майном, у тому числі землею та сільськогосподарськими угіддями, займатися промислами і торгівлею, змінювати соціальний статус.

До останніх днів життя гетьман утримувався від втручання у селянське господарство, займанщину, функціонування вільних військових сіл. Феноменальним соціальним та економічним явищем в історії України, який протягом не одного десятка років справляв свій вплив на суспільну свідомість, стало масове утворення (у своїй основі шляхом займанщини) так званих вільних військових сіл і містечок. У результаті Національної революції, як справедливо наголосив В.А.Смолій, у селянства та рядових козаків істотно змінився «культивований віками панівним класом стереотип на корінне питання тогочасної епохи – питання землі та волі. Селянин вперше відчув себе господарем становища, одержавши можливість певною мірою вільно розпоряджатися результатами своєї виснажливої праці» [13, с. 205].

Вільні військові поселення виникли головним чином на колишніх землях польських магнатів, заможної шляхти та католицького

духовенства. Наприклад, у Ніжинському, Переяславському та Київському полках у 60-ті роки XVII ст. вони становили понад 50% загальної кількості населених пунктів. Згідно з подвірним переписом 1666 р. на території Лівобережжя у вільних військових селах та у містечках, де більшість місцевих жителів також займалася сільським господарством, налічувалося понад 24,6 тис. дворів посполитих. Ця категорія селян перебувала у значній залежності від старшинської адміністрації. Такі посполиті тільки вважалися вільними, а їх ділянки землі за своєю суттю становили державну власність, якою розпоряджалися гетьмани, генеральні старшини, полковники й інші службові особи. У джерелах зустрічаються різні визначення таких поселень: «вольное войсковое в диспозиции гетманской», «свободное и к диспозиции гетманской надлежащее», «под ведением полковника належитую з государственных и войскових интересах отбывает повинность», «свободное войсковое, к диспозиции гетманской належит и в ведомстве сотников найдется» та інші.

Отже, за загальноприйнятою термінологією того часу ці маєтності перебували «под правлением сотенным, в ведомстве полковом и в диспозиции (розпорядженні) гетманской» [4, с. 22]. Вільні військові посполиті були одними з найактивніших членів сільських громад, соціальне обличчя яких вони багато у чому визначали. Коли не виникало заперечень з боку місцевої влади, їх перехід з однієї маєтності в іншу здійснювався значне простіше, ніж селян приватних, монастирських чи рангових маєтків. Проте, опинившись у поземельній або особистій залежності від землевласника, посполиті вільних військових маєтностей досить швидко зрівнювалися у становищі з останніми. Щоправда, як і раніше, Б. Хмельницький продовжував вважати козацтво привілейованим станом, а селянство – потенційно «підданським».

За часів Гетьманщини було створено нову провідну верству – козацьку старшину (згодом у XVIII ст. вона перетворилася на українську шляхту, а в XIX ст. – на українське дворянство). Але незважаючи на зростаючий тиск з боку старшини та шляхетства, Б. Хмельницький твердо проводив свою лінію у селянському питанні, відмовляючись від негайного відмежування козаків від селян і відкладаючи це на невизначений час.

Таким чином, між поглядами Б. Хмельницького й основної частини старшини у головному питанні соціально-економічної по-

літики – селянському – існували значні розбіжності. Політика гетьмана щодо селянства ґрунтувалася на врахуванні реальної ситуації, створеної Визвольною війною, і мала важливі наслідки. Вона сприяла тому, що значна частина селянства протягом приблизно півстоліття ще зберігала козацькі права [6].

Істотно вплинули на характер аграрних відносин умови Зборівського (1649 р.) і Білоцерківського (1651 р.) договорів. Відновлювалося феодальне землеволодіння та старі форми експлуатації. Шляхта подавала заяви до актових книг на завдану шкоду, збирала чинші, оренди грошима, зерном, худобою і все це відсилала до Польщі. Зросла кількість універсалів Б. Хмельницького, що підтверджували права шляхти на маєтки, заборонялося козацькій старшині привласнювати їх, захищати й приймати до війська шляхетських підданих, перешкоджати урядникам і шляхті збирати податки.

Одночасно Б. Хмельницький намагався не допустити відновлення великого феодального землеволодіння та відмовився пускати в Україну магнатів, за винятком канцлера Оссолінського та київського воєводи А. Киселя. Феодали-католики не мали права приїздити до маєтків, а лише відряджати православних урядників [6].

Остаточою на території Української держави фільварково-панщинна система господарювання, земельна власність королівщини, польських та українських магнатів і шляхти, католицької церкви були ліквідовані після перемоги у Батозькій битві (1652 р.). Основна частина звільнених територій (а це був значний земельний фонд: королівщині належало близько 150 міст і містечок, магнати та шляхта володіли приблизно 1500, а католицька церква – 50 маєтками), а також незаселені землі перейшли до загальнодержавного фонду, що був у володінні Скарбу Війська Запорозького – складової частини апарату гетьмансько-старшинської адміністрації. Верховним розпорядником землі був гетьман, на місцях розпоряджалися нею полковники і сотники. У приватному володінні залишалися землі православних монастирів і вищого духовенства, дрібної шляхти, козаків і міщан. Б. Хмельницький вважав законними права української православної шляхти, яка визнала владу Української держави, на довоєнні королівські надання і взяв їх під захист. Це була в основному покозачена дрібна шляхта, яка і до революції 1648 р. вела боротьбу з магнатами-землевласниками проти обме-

ження своїх шляхетських прав на землю.

Отже, на території Української козацької держави було знищено велике та середнє феодальне землеволодіння, монополію магнатів, шляхти і церкви на землю, яку почали вільно продавати та купувати. Панівними стали такі форми земельної власності, як державна і козацька. Поступово формувалася старшинська власність, хоча і в незначних розмірах – будинки, хутори, млини, слободи, окремі села. Відстояла свої давні права на землю дрібна та середня православна українська шляхта. Збереглася і зросла земельна власність православних монастирів і духовенства. Ці традиції привілейованого землеволодіння мали значний вплив на відродження феодальних відносин.

Важливим досягненням стало визнання селянської власності. І хоча селянське землеволодіння на відміну від козацького ґрунтувалося не на юридичній основі, а на звичаєвому праві, однак селяни фактично стали вільними виробниками.

Не будучи противником шляхетського землеволодіння, Б. Хмельницький водночас не поспішав відновлювати його на козацькій території, не йшов назустріч домаганням частини старшини заволдіти маєтками вигнаної польської й української знаті.

Аграрна політика Б. Хмельницького мала прогресивний характер. Незважаючи на її суперечливість і непослідовність, були створені умови, за яких козаки та селяни змогли забезпечити свої інтереси. Зміцнився інститут приватної земельної власності. Основною формою господарства стало дрібне землеволодіння козаків, селян і міщан.

Священко Зінаїда *Селянське питання у соціалній політиці Б. Хмельницького*

У статті розглянуто основні положення соціальної політики Б. Хмельницького у селянському питанні. Констатується, що панівною формою земельної власності в Українській гетьманській державі стала козацька земельна власність, яка користувалась всенародним визнанням та урядовою підтримкою. Зроблено висновок про прогресивний характер аграрної політики гетьмана, незважаючи на її суперечливість і непослідовність.

Ключові слова: Б. Хмельницький, селянство, земельне володіння, селянське питання

Священко Зинаида *Крестьянский вопрос в социальной политике Б. Хмельницкого*

В статье рассмотрены основные положения социальной политики Б. Хмельницкого в крестьянском вопросе. Констатируется, что господствующей формой земельной собственности в Украинском гетманском государстве стала казацкая земельная собственность, которая пользовалась всенародным признанием и правительственной поддержкой. Сделан вывод о прогрессивном характере аграрной политики гетмана, несмотря на ее противоречивость и непоследовательность.

Ключевые слова: Б. Хмельницкий, крестьянство, земельное владение, крестьянский вопрос

Svyaschenko Zinaida *The peasant issue in the social politics by B. Khmelnytsky*

In the article is reviewed the main provisions of B. Khmelnytsky's social policy in the peasant issue. It is stated that the dominant form of land ownership in the Ukrainian Hetman state was the cossack land ownership, which enjoyed popular recognition and government support.

The author notes, that the revolutionary of 1648 to destroyed feudal relations and the peasants won personal liberty with the right of land ownership. The Cossack elder was not able to use non-economic coercion. At a stable under the jurisdiction of the Hetmanate government, the landed property of different levels reigned. The supreme owner of the land has become a newly

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисенко В.Й. До питання про нові явища в соціально-економічному розвитку Лівобережної України другої половини XVII ст. // Феодалізм на Україні: Економіка, класова боротьба, культура. Київ, 1986. С. 125-135.
2. Борисенко В.Й. Соціально-економічне становище Української гетьманської держави і Московського царства на 1654 р. // Література та культура Полісся. Випуск 27: Регіональна історія та культура в українському та східноєвропейському контексті / Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. Ніжин, 2004. С. 45-48.
3. Васильєва Р.Х., Горкіна Л.П., Петровський Н.А. Історія економічної думки України. Київ, 1993. 272 с.
4. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII-XVIII ст.: Кордони, населення, право. Київ, 1996. 222 с.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2-х т. Київ, 1991. Т. 2. 349 с.
6. Економічна політика Б. Хмельницького. URL: http://e-works.com.ua/work/1124_Ekonomichna_politika_Bogdana_Hmelnic_kogo.html
7. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Історія господарства: Україна і світ. Київ, 1995. 256 с.
8. Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу. Київ, 1999. 737 с.
9. Мазурук П. Історія економічних учень у запитаннях і відповідях: Навчальний посібник. 2-ге вид., стереотип. Київ, 2006. 477 с.
10. Мельниченко В.М. Політика Богдана Хмельницького у господарській сфері // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали П'ятих Всеукраїнських читань. Київ-Черкаси, 1995. 220 с.
11. Морозов А.Г. Економічний потенціал українських земель в часи Української козацької держави // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Других Всеукраїнських читань. Черкаси, 1992. 123 с.
12. Морозов А.Г. Економічні наслідки Визвольної війни // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Четвертих Всеукраїнських читань. Черкаси, 1994. 199 с.
13. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). Київ, 1993. 504 с.
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ, 2009. 447 с.
15. Смолій В.А., Степанков В.С. Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648-1657 рр.) // Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. Київ, 2006. Т. 1. 632 с.

formed state, whose administrative rights are concentrated in the hands of Hetman B. Khmelnytsky.

Attention is drawn to the fact that the landed property of cossacks, peasants, burghers and young states opened the way for the formation of an individual peasant and cossack economy, which immediately showed its superiority over the subsidiary filvark system.

A conclusion is drawn about the progressive nature of the agrarian policy of the hetman, despite its contradictory and inconsistency. An important achievement was the recognition of peasant ownership. And although peasant land ownership, unlike the cossack, was based not on a legal basis, but on customary law, but the peasants actually became free producers.

Keywords: *B. Khmelnytsky, peasantry, land ownership, peasant issue*

Рецензенти:

Димчик Рафал, доктор історії, ад'юнкт

Тробські Мацей, доктор габілітований, професор

Надійшла до редакції 15.10.2017 р.